

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA

MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI

O'ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI

IV KURS KUNDUZGI BO'LIM BITIRUVCHISI

NING

**“ДЕВОНУ ЛУФОТИТ ТУРК” АСАРИДАГИ
МАҚОЛЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ”**

mavzusidagi

**5220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) yo'nalishida bakalavr
ilmiy darajasini olish uchun yozgan**

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

(2015-2016 - o'quv yili)

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari nomzodi,

dotsent B.Jo'raeva

Buxoro - 2016

Reja:

Ishning umumiy tavsifi

I. Kirish

1. Maqol – xalq donishmandligining mahsuli
2. M.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ҳақида.

II. Asosiy qism

I bob. “Девону луғотит турк” асаридаги мақолларнинг замон нуқтаи назаридан қиёсий таҳлили

I. “Devonu lug`otit turk” da ham, hozirda ham mavjud bo`lgan maqollar

I.1. *“Devonu lug`otit turk”dagi shaklini ham, mazmunini ham saqlagan maqollar.*

I.2. *“Devonu lug`otit turk”dagi mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o`zgargan maqollar*

I.3. *Bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlangan maqollar*

II. “Devonu lug`otit turk” da mavjud bo`lib, hozirda iste`moldan chiqqan maqollar.

II bob. «Девону луғотит турк» асаридаги халқ мақолларининг мавзуй таснифи

Меҳнатсеварлик ва дангасалик

Ватанпарварлик

Дўстлик — ҳамжихатлик ва ноиттифоқлик

Донолик ва нодонлик

Мардлик ва кўрқоқлик

Эҳтиёткорлик ва тадбиркорлик

Вафодорлик ва хиёнаткорлик

Одоб ва тарбия

Қадр ва қиммат

Меҳмондўстлик

Яхшилик ва ёмонлик

Тўғрилиқ, ростгўйлик ва мунофиқлик

Қаноат, сабр-чидам ва сабрсизлик

Соғлиқ ва саломатлик

Мақтанчоқлик ва камтарлик

Инсоф ва адолат, зулм ва адолатсизлик

Сахийлик ва бахиллик

Бахт ва бахтсизлик

Мувофиқлик, тенглик

Табиий ва қонуний ҳодисалар

III. Xulosa

I. Kirish

Ishning umumiy tavsifi

Tadqiqot mavzuining dolzarbligi

Mamlakatimizning istiqlolga erishishi o`zbek xalqining madaniy-ma'naviy hayotida ulkan ijobiy o`zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo`ldi. Istiqlol tufayli milliy qadriyatlarimiz tiklanmoqda, xalqimizning ma'naviyati, madaniyati, axloqiy e'tiqodlari milliy ruh va yangi mazmun bilan to`lmoqda. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Abdug`aniyevich Karimov "xalqning milliy madaniyati va o`ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo`lmish o`zbek tilini rivojlantirish, bu tilning davlat maqomini izchil va to`liq ro`yobga chiqarish"¹ davlat ishi ahamiyatiga molik ekanligini ta'kidlagan edi. Darhaqiqat, o`zbek tili sohasida ham milliy ruh va milliy imkoniyatlarni tiklash uchun harakat kuchaydi. So`nggi yillarda o`zbek tilini ilmiy tadqiq etishning qator yo`nalishlari rivojlandi. Bular ichida, ayniqsa, tilga izchil

¹ Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1998, 14-бет.

yondashish va vazifaviy tahlil yo`nalishlari alohida o`rin tutadi. Til va nutq yaxlit bir hodisaning ikki tomoni sifatida belgilandi. Til hodisalari esa til tizimidagi o`rni, roli, nutqda qo`llanishi kabi xususiyatlariga qarab tahlil etila boshlandi.

Hozirgi bosqichda tillarning maqollar majmuasini ilmiy o`rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Maqollar faqat til materiallaridangina yaratilgan emas, balki tilning beqiyos qudrati tufayli vujudga kelgandir. Bu holat nutqda keng qo`llanib kelinayotgan maqollarni yanada chuqurroq ilmiy tadqiq etishni talab etadi.

Maqollar xalqning ma`naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, turmushi bilan bevosita bog`liq bo`lib, qisqa, ixcham, ma`no jihatdan salmoqdor birliklar sifatida davr ruhiga mos keladi. Chunki hozirgi mustaqillik, milliy qadriyatlarning tiklanish davri so`zlovchidan tilni, ayniqsa, davlat tili maqomiga ega bo`lgan o`zbek adabiy tilini chuqur egallashni, fikrni ixcham, asosli, obrazli va ta`sirchan shaklda ifodalashni taqozo etadi.

Shunga ko`ra ushbu malakaviy bitiruv ishida M.Qoshg`ariyning “Devonu lug`otit turk” asaridagi maqollarning qiyosiy tahlili asosiy maqsad qilib olindi.

Ishning maqsad va vazifalari

O`zbek tilshunosligida M.Qoshg`ariyning “Devonu lug`otit turk” asaridagi maqollarning indeks lug`ati tuzilgan bo`lsa-da, ammo asardagi maqollarning qiyosiy tahlili bo`yicha amalga oshirilgan ishlar barmoq bilan sanarli. Shu sababli bu masalani hal etish ushbu malakaviy bitiruv ishi uchun asosiy maqsad sifatida belgilandi. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim deb topildi:

- “Девону луғотит турк”да ҳам, ҳозирда ҳам истеъмолда бўлган мақолларни аниқлаш;

- “Девону луғотит турк”да мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда шаклан ўзгарган мақолларни кузатиш;

- “Девону луғотит турк”да мавжуд бўлиб, ҳозирги кунда истеъмолдан чиққан мақолларни аниқлаш;

- «Девону луғотит турк» асаридаги халқ мақолларини мавзулар бўйича тасниф этиш.

Tadqiqot uchun obyekt

Tadqiqot uchun obyekt sifatida “Девону луғотит турк” асари олинди.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Ushbu малакавий bitiruv ishida “Девону луғотит турк” асаридаги мақолларining қиёсий tahlili amalga oshirildi.

Ishning amaliy ahamiyati

Bu tadqiqotning ilmiy xulosalari o`zbek xalq maqollarini har tomonlama o`rganish uchun imkoniyat yaratadi. Maqollarning leksik xususiyatlariga oid nazariy fikrlar o`zbek tilshunosligida leksikologiya, uslubiyat, til va badiiy mahorat masalalarini tadqiq etish doirasini chuqurlashtiradi. Tadqiqot uchun to`plangan til materiallari o`quv qo`llanmalari tuzishga xizmat qilishi mumkin. Ishdan oliy o`quv yurtlarining filologiya fakultetlarida o`qitiladigan «Hozirgi o`zbek adabiy tili» kursining “Leksikologiya” bo`limi uchun, “O`zbek xalq og`zaki poetik ijodi” fanining “Maqollar” qismi uchun material sifatida foydalansa bo`ladi. To`plangan faktik materiallar esa tuzilajak ko`p jildli o`zbek xalq maqollari izohli lug`ati uchun qo`l keladi.

Tadqiqotning metodi

O`zbek xalq maqollarini leksik jihatdan o`rganishda dialektikaning in`ikos nazariyasi, shakl va mazmun birligi, miqdor va sifat o`zgarishlari haqidagi ta`limoti metodologik asos bo`lib xizmat qildi. Ishda maqollarni leksik jihatdan diaxron tahlil etishga asosiy e`tibor qaratildi. Misollar tahlilida tavsifiy, miqdoriy,

shuningdek, matniy va komponent tahlil metodlaridan ham foydalanib ish ko`rildi. Rus tilshunosligi va turkiyshunoslikning yetuk vakillaridan V.P.Jukov, A.I.Fedorov, A.V.Kunin, V.N.Teliya, L.I.Royzenzon, Shavkat Rahmatullayev, Azim Hojiyev, Iristoy Qo`chqortoyev, Mashhura Sodiqova, Hamid Ne`matov kabi tilshunoslarning ishlari tadqiqotga nazariy asos bo`lib xizmat qildi.

Ishning tuzilishi

Ish «Kirish», 2 bobdan tashkil topgan “Asosiy qism”, “Xulosa” va “Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati” dan iborat bo`lib, umumiy hajmi betni tashkil etadi.

2. Maqol – xalq donishmandligining mahsuli

Maqol atamasi arabcha “qavlun” (aytmoq, gapirmoq) so`zidan olingan bo`lib, o`zbek tilida u xalq donoligining namunasi bo`lmish aforistik janrlardan birining atamasiga aylangan va ma`qul aytilgan so`z, gap yoki ibora ma`nolarini anglatadi. Bundan ko`rinadiki, janr atamasi bilan uning poetik tabiati o`rtasida bevosita semantik aloqadorlik mavjud.

Maqollar ko`p asrlik hayotiy tajribalar asosida yuzaga kelganligi sababli o`ziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir maqol kishilarning uzoq yillar mobaynidagi hayotiy tajribalari hamda turmush sharoitlarida necha martalab sinovlardan o`tadi. Binobarin, maqollar ham shaklan, ham mazmunan juda kam o`zgarishlarga uchrab, uzoq yashovchanlik xususiyatiga ega bo`ladilar. Har bir maqolning xalq orasida tarqalishi ham uning yaratilishi kabi sekinlik bilan amalga oshadi. Chunki muayyan maqolni qabul qilib oluvchi jug`rofiy muhit uni o`z sharoitida qaytadan sinovdan o`tkazib olgandan keyingina o`z mulkiga aylantiradi. Rus folklorshunosi V.P.Anikin ta`biri bilan aytganda, “Xalq tajribasida bo`lmagan narsa maqolda ham bo`lmaydi”. Xalq tajribasi esa asta-sekinlik bilan asrlar mobaynida to`planib, boyib boradi. Binobarin, ana shu tajribalar bilan aloqadorlikda yuzaga keluvchi maqollar xazinasini ham boyib boradi. Umimiyroq

qilib aytganda, maqollar makon va zamon jihatidan xalq hayotidagi har qanday sabab-oqibat munosabatlarini o'zida aks ettiradi, chunki u mushtday tugilgan xalq donoligining bebaho qomusidir.

Maqollar fikrni lo'nda, aniq va obrazli tarzda bayon etishda nutqimiz uchun zaruriy vosita hisoblanadi. Shuning uchun ham V.G.Belinskiy xalq maqol va matallarini "poeziyaning mohiyati" deb hisoblagan edi. Binobarin, xalqning asriy tajribalarida ming martalab tasdiqlanib kelgan ibratli fikrlarning hamma vaqt nutqimizga mazmuniy salmoq, o'ziga xos ta'sirchanlik baxsh etishi tabiiy bir holdir.

Boshqa xalqlarning maqollarida bo'lgani kabi o'zbek xalq maqollarida ham o'zbek xalqining turmush tarzi, ma'naviy qiyofasi, dunyoqarashi, mehnatga, insonga, hayotga, tabiatga munosabati to'liq o'z ifodasini topgan.

Xalq maqollarining bashariyat hayotidagi ulkan etik va estetik ahamiyati haqida qadim zamonlardan buyon hozirga qadar juda ko'p ibratli gaplar bayon qilinganki, ularning barchasida maqollarning ijtimoiy fikr tarixida favqulodda hodisa ekanligi uqtiriladi.

Maqol xalq og'zaki ijodining juda ixcham, shu bilan birga, sermazmun, eng ta'sirchan bir shaklidir.

Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati, tajribasining yakuni, xalq donishmandligining mahsuli bo'lib, har kim undan o'z didi, mahorati va saviyasiga yarasha foydalanadi, bahramand bo'ladi.

Xalq og'zaki ijodining boshqa hech bir turida xalq aql-u idroki maqollardagidek shu qadar kuchli va rang-barang namoyon bo'lmagan, xalqning milliy xarakteri, ijtimoiy tuzumi, hayoti, dunyoqarashi shu darajada yorqin mujassam bo'lmagan.

Maqol yoshlarning estetik tarbiyasida muhim rol o'ynaydi, ularning badiiy didini oshiradi, nutqqa e'tibor va talabchanlik bilan qarashga hamda to'g'ri,

mantiqiy fikrlashga o`rgatadi, murakkab ijtimoiy, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi.

Maqol – nutqning qaymog`i, suhbatning mag`zi, katta-kichik davrada, yig`inlarda aytiladigan gaplarning boli.

Maqollar shuning uchun nutqning ko`rkiki, ular g`oyat murakkab hodisalarning mohiyatini juda yaxshi va ixcham ifodalab beradi. O`zbek tilining emotsional kuchi, jozibasi, rang-barangligi, o`qdan uchqur, qilichdan o`tkir qudrati – xalqimizning maqol va matallarida o`zining eng yorqin, g`oyat obrazli ifodasini topgandir.

Bu jihatdan, xalq og`zaki ijodining o`ziga xos klassik timsoli bo`lgan maqollar, ayni zamonda, xalq tilining ham eng nodir namunasi, ajoyib durdonalaridir, tilimizning ko`rki, husn-u jamolidir. Zotan nutqimizning ta`sirchanligini, obrazlilikini, dastlab, ana shu maqollar orqali aniq payqaymiz, bilamiz, shuur etamiz. Xalq ijodi – bitmas-tuganmas bir kon, so`z durdonalarining hamisha noyob, oliy himmat xazinasidir.

Uzkka yoqut ko`z qanday yarashsa, maqol ham notiqning nutqiga, suhbatdoshlarning suhbatiga, muxbirning maqolasiga, yozuvchining tasviriga, donishmandning hikmatlariga ana shunday go`zallik, hayotiylik bag`ishlaydi. Boshqacha aytganda, uzukning gultoji – uning ko`zi bo`lsa, so`z bo`stonining gultoji – maqollardir.

Suhbatlarimizda, og`zaki va yozma nutqimizda maqollardan ijodiy foydalanish bilan birga ularni yana ham charxlab, o`tkirlab ham boramiz, ularga yangidan-yangi ma`no-mazmun kiritamiz, mavjud maqollar qolipi asosida o`zimiz ham yangidan-yangi maqollar, matallar bunyodga keltiramiz. Shoirlarimiz, olimlarimiz, oddiy xalq donishmandlari buning ajoyib namunalarini yaratib bermoqdalar.

O`zbek xalqi o`zining qadimiy madaniyatiga, shu jumladan, jahon adabiyotini boyitishga ma`lum darajada hissa bo`lib qo`shilgan ko`p asrli yozma va og`zaki adabiy merosiga ega.

Xalq donishmandligining mahsuli maqol ana shu adabiy merosning ajralmas bir bo`lagi hisoblanadi.

Dono fikrni, o`tkir haqiqatni, teran mazmuni, so`z xazinasining dur-u javohirlarini o`zida mujassam etgan rang-barang maqollar nutqimizning ekspressiv vositalari orasida eng ta`sirchan, eng esda qoluvchi, kishini o`ylashga, fikr-mulohaza yuritishga beixtiyor majbur qiluvchi kuchga egadir.

Ularning kishilik jamiyati va har bir inson hayoti uchun naqadar qimmatli ahamiyatga molik ekanligini jahon donishmandlari qadim-qadimdan e`tirof etib, qayta-qayta uqtirib kelganlar.

Har bir xalq asrlar davomida juda katta hayotiy tajriba to`playdi, shu tajribani turli vositalar bilan kelajak avlodlarga meros qilib qoldiradi. Maqollar ana shunday ma`naviy merosimiz hisoblanadi. Dunyoda hikmat durdonalari yaratmagan, ularni asrlar osha ko`z qorachig`iday asrab, avaylab, sayqal berib, dilida, tilida saqlab kelmayotgan biror xalq yo`q. O`zbek xalqi ana shularning biridir.

Maqollarni o`ziga xos bir badiiy-tarixiy solnoma deyish mumkin. Ular kishilarning aqlini o`tkirlashtiradi, nutqini ravshanlashtiradi, hayotda to`g`ri yo`lni tanlay bilishga, hayotiy jumboqlar va muammolarni to`g`ri yechishga o`rgatadi, turmushning jamiki katta-kichik masalalari xususida qimmatli maslahatlar beradi.

Umuman insoniyat yaratgan maqollarning mavzu doirasi rang-barangki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oliy axloqiy me`yorlardan tortib kishilar xarakteridagi mayda-chuyda nuqsonlargacha, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik jonivorlarning xususiyatigacha o`z in`ikosini topgan. Qisqasi, tabiat va jamiyat hayotining biron-bir sohasi yo`qki, u maqollarda o`z aksini topmagan bo`lmasin, deb dadil ayta olamiz.

Xalqimizning o`nlarcha asrlar davomida to`plangan boy hayotiy tajribasi sanoqsiz maqollarda umumlashtirilgan va tipiklashtirilgan. Ularda ota-bobolarimiz bosib o`tgan yo`lni, kechirgan turmushlarini, shodliklari va chekkan azob-uqubatlarini, teran mazmunli pand-nasihatlarini, qadimgi davrlarda, o`tgan asr va undan keyingi asrlarda yashagan ajdodlarimizning urf-odatlarini, an`analarini ko`ramiz, his etamiz. Ana shu boy ijod durdonalarini imkoni boricha to`la to`plash, chuqur o`rganish va nashr qilib, xalq ommasiga qayta taqdim etish – ezgu va muhim vazifalardandir.

Maqollar zamonlar osha tobora sayqallanadi, pishiydi, mazmuni teranlashadi.

Maqollar publitsistikada, ilmiy-ommabop matnlarda, ayniqsa, badiiy asarlarda keng qo`llaniladi. Ular personajlar nutqiy tavsifida, nutqning uslubiy ta`sirchanligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Maqollarning nutqiy ko`rinishlari xilma-xil va rang-barangdir, ularning ayrimlari “tabiiy” bo`lib, maqollarning ichki tabiatidan kelib chiqadi, qolganlari esa individual xarakterga ega bo`lib, u yoki bu so`z san`atkorining estetik maqsadi, xohish-irodasi, til vositalaridan foydalanishdagi mahorati bilan aloqadordir.

М.Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ҳақида

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ўзбек тили тарихида яратилган асарлар орасида ўзининг илмий қийматига кўра алоҳида ажралиб туради. Олим бу асар устида узок йиллар ишлади, кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, туркийлар яшаган кенг ва катта ҳудудни бирма-бир кезиб чиқди, уруғлар, қабилалар, халқларнинг турмуш тарзини, урф-одатларини, касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларига хос хусусиятларни синчиклаб ўрганди.

Маҳмуд Қошғарий бунинг натижасида туркий қабилаларнинг деярли барчасини ва уларнинг тилларини жуда пухта, мукамал аниқлашга муваффақ бўлди. Ҳар бир сўзнинг қайси қабилага тегишли эканини, сўзларнинг маъно ва шакл хусусиятларини, уларнинг қадимги ва ҳозирги вариантларини, қабилалар

тилидаги сўзлар талаффузидаги мослик ва фарқларни ҳар томонлама аниқлаб чиқди. Ўз фикрини далиллаш учун халқ кўшиқлари ва мақолларидан кенг фойдаланди.

Ўзбек тили тараққиётида ўзига хос аҳамиятга эга бу асар Басим Аталай, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, П.К.Жузье, С.Е.Малов, Андрей Николаевич Кононов, Александр Константинович Боровков, Н.А.Баскаков каби чет эл олимлари ва Абдурауф Фитрат, Солиҳ Муталлибов, Натан Маллаев, Ғани Абдурахмонов, Ҳамид Неъматов каби ўзбек тилшунослари томонидан маълум даражада тадқиқ этилган.

Маълумки, «Девону луғотит турк» асарининг қўлёзмаси 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида топилади. Асарнинг бу қўлёзмаси Маҳмуд Қошғарий ўзи ёзган нусхадан — асл нусхадан кўчирилган. Бу китобни кўчирувчи хаттот Муҳаммад бин Абу Бакр ибн Абдул Фотиҳ ал Совий ал Дамашқийдир. Бу нусха «Девону луғотит турк» ёзилгандан сўнг салкам 200 йил ўтгач, яъни 1266 йилда кўчирилган. Қўлёзма 319 varaқли катта бир жилддан иборат бўлиб, varaқлари тарқоқ, йиртиқ, боши охири номаълум, саҳифалари кўйилмаган. Ҳозир у Истанбулда, Фотиҳ кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда. Диёрбакирлик кекса китоб мухлисларидан Али Амирий мазкур асарни шу йили фан оламига маълум қилади.

«Девону луғотит турк» қўлёзмаси учга бўлиниб, биринчи ва иккинчи жилдлари 1915 йилда, учинчи жилди 1917 йилда Истанбулда Килисли Рифат муҳаррирлигида нашр этилди. Тилшунос Басим Аталай асарни турк тилига биринчи бўлиб мукаммал таржима қилди. Асарнинг учала томи 1939-1941 йилларда нашр этилди. Басим Аталай «Девону луғотит турк»ни турк тилига биринчи бўлиб мукаммал таржима қилибгина қолмай, уни ҳар томонлама илмий жиҳатдан текширган, Қошғарий ижодини тинмай тарғиб қилган олимдир.

Абдулахад Нурий «Девону луғотит турк»даги афоризм ва мақолларнинг 251 тасини тўплаб, «Оталар сўзи» номи остида нашр эттирди. Шокир Улкутоширнинг «Қашғарли Маҳмуд» номли кичик бир асарида Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти, ижоди ва «Девону луғотит турк»нинг мазмуни баён этилган.

Ғарбий Европада шарқшунос олим Карл Броккельман 1920 йилда «Девону луғотит турк» тўғрисида биринчи мақоласини эълон қилди, кейинчалик асардаги сўз, исм ва жой номларининг рўйхатини тузиб, қайси том ва саҳифасини белгилаб, алоҳида китоб (кўрсаткич) тарзида немисча сўз бошиси билан 1928 йилда нашр эттирди; «Девону луғотит турк»нинг тил ва адабиёт учун аҳамияти, унинг таржимаси тўғрисида ҳам бир неча мақолалар ёзди.

Атоқли турколог Сергей Малов Тошкентда ишлаган даврида ҳам, кейинчалик ҳам «Девону луғотит турк»га катта аҳамият берди. Унинг «Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари» номли монографиясида асарга оид қимматли фикрлар ифодаланган ва каттагина библиография берилган.

Шарқшунос П.К.Жузье 1926-1928 йилларда «Девону луғотит турк»га бағишлаб иккита мақола ёзди. П.К.Жузье асли фаластинлик араб бўлиб, у 1871 йилда туғилган. Қозон университетиде таълим олган, Қозонда ва Бокуда профессорлик қилган, 1942 йилда Бокуда вафот этган. У мақолаларида «Девону луғотит турк» асарига жуда юксак баҳо берди, унинг катта аҳамиятини уқтириб ўтди. У ёзади: «Маҳмуднинг «Девону луғотит турк» асарида ўша вақтда Қорахонийлар давлати таркибига кирган Шимолий-Шарқий қабилаларнинг деярли ҳаммаси тўпланган. Дадил айтиш мумкинки, яқиндагина (XIX аср охирларида) Россияда ва Шарқда ўрганилган туркий тиллар фонетикаси ва этимологиясининг асосий қонунлари XI асрдаёқ Маҳмуд томонидан аниқланган ва ўрганилган эди. Маҳмуднинг бу текширишлари шу қадар кенг ва чуқурки, ҳатто, бундай асар XIX асрда ёзилганда ҳам унга шон-шараф бўларди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»и сингари асар

фан оламида кейинги асрларда ҳам яратилган эмас. Унинг асари бамисоли «Туркий қомус»дир».

Ўзбек олимлари орасида «Девону луғотит турк» асарини илмий асосда ўрганишни Туркистон жадиличлик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоси Абдурауф Фитрат бошлаб берди. Унинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқотларидан бири «Энг эски турк адабиёти намуналари» деб номланади. Мазкур тадқиқот-мажмуа 1927 йилда ислоҳ қилинган араб ёзувида чоп этилган бўлиб, унда Фитрат туркшунослик илмининг асосчиси Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луғотит турк» асаридаги шеърий парчаларни йиғиб, уларни адабий тур ва жанрларга кўра таснифлаган. «Бир-икки сўз» деб номланган сўз бошисида ўзбек тили ва адабиёти тарихи, туркий тилшунослик ва ўзбек адабиётшунослиги учун муҳим, аҳамиятли фикрлар ифодаланган. Улар жумласига қуйидагиларни айтиш мумкин:

а) Маҳмуд Қошғарий, В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичларнинг туркий тиллар таснифига оид илмий қарашлари муфассал таҳлил этилган;

б) янги ўзбек адабий тилининг асосий манбалари тўғри белгиланган;

в) «Девону луғотит турк» асаридаги шеърий парчалар адабий тур ва жанрларга кўра аниқ таснифланган;

г) «Девону луғотит турк» асарининг илмий-тарихий аҳамиятига тўғри баҳо берилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, «Девону луғотит турк» асарининг қўлёзмаси 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида топилади, 319 саҳифали бу қўлёзманинг фотонусхасини Килисли Рифат 1915-1917 йилларда уч томдан иборат қилиб, Истанбулда нашр эттиради. Фитрат ушбу нашрдан фойдаланиб, уни тадқиқ этишга ҳаракат қилган. Дастлаб у туркшунослар Маҳмуд Қошғарий, В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичнинг туркий тиллар таснифларига ўз муносабатини билдириб ўтади.

Маълумки, В.В.Радлов таснифида, асосан, ҳудудий-географик нуқтаи назар асос қилиб олинган ва шунга кўра туркий тиллар тўрт гуруҳга бўлинган. Улар қуйидагилардир: 1.Шарқий гуруҳ (Бу гуруҳга олтой, чулим, хакас, шор, тува ва энасой туркларининг тили киради). 2. Ғарбий гуруҳ (Бу гуруҳга қирғиз, козок, қорақалпоқ, татар, бошқирд тиллари киради). 3. Ўрта Осиё гуруҳи (Бу гуруҳга уйғур ва ўзбек тиллари киради). 4.Жанубий гуруҳ (Бу гуруҳга туркман, озарбайжон ва турк тиллари киради).

А.Н.Самойловичнинг таснифида эса туркий тиллар олтита гуруҳга бўлинган ва бу таснифга фонетик тамойил асос қилиб олинган. А.Н.Самойловичнинг таснифида туркий тиллар гуруҳи қуйидагилардан иборат: 1. Булғор гуруҳи. Бу **Р** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга эски булғор ва ҳозирги чуваш тиллари киради). 2. Шимоли-Шарқий ёки уйғур гуруҳи. Бу **Д** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга уйғур, тува, салар тиллари киради). 3. Шимоли-Ғарбий ёки қипчоқ гуруҳи. Бу **Тау** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга олтой, қирғиз, кумик, татар,бошқирд, козок тиллари киради). 4. Жануби-Шарқий ёки чигатой гуруҳи. Бу **Тағлиқ** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга ўзбек ва уйғур тиллари киради). 5. Ўрта ёки қипчоқ-туркман гуруҳи. Бу **Тағлиқ** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга қипчоқ-туркман тиллари киради). 6. Жануби-Ғарбий гуруҳ. Бу **Ол** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга озарбайжон, турк, гагауз тиллари киради).

Фитрат мазкур таснифларни таҳлил этиб бўлгач, улар бўйича ўз хулосаларини қуйидагича ифодалайди: «Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кўпида асосий нарсалар бўлмагани маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғат»ида бордир». Олимнинг мазкур фикридан қуйидагиларни англаш мумкин:

1) рус туркшуносларининг таснифида жуда кўп камчиликлар мавжуд, уларда туркий тиллар бир томонлама тасниф этилган. В.В.Радловнинг илмий ишларида туркий тиллар ҳудудий-географик нуқтаи назардан,

А.Н.Самойловичнинг илмий асарларида эса туркий тиллар бир хил лингвистик белгисига асосланиб тасниф этилган. Бундай йўл тутиш хатолик ва чалкашликларни келтириб чиқариши аниқ. Шу учун уларнинг таснифлари мукамалликдан йироқ;

2) мазкур таснифлардан бир неча аср илгари, яъни XI асрда яратилган тасниф ҳам мавжуд бўлиб, у Маҳмуд Қошғарийга тегишлидир. Аёнки, олим туркий халқларнинг ҳудудий-географик жиҳатдан яшаш манзиллари ва туркий тилларнинг лингвистик хусусиятларини алоҳида эътиборга олиб, туркий тилларни иккита гуруҳга бўлади:

1. Турк ёки хоқоний туркчаси тиллари.

2. Ўғуз тиллари.

Маълумки, «Девону луғотит турк» асарида мазкур гуруҳдаги тилларнинг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари муфассал таҳлил этилган, шуларга асосланиб улар тасниф этилган. Бу тарихий тасниф анча содда, аниқ ва қисман мукамал эканлигини Фитрат алоҳида таъкидлаб, ундан кенг фойдаланиш, яратилажак янги таснифларга, албатта, асос қилиб олиниши лозимлигини айтади. Асарга тарихий фонетика, морфология ва лексикология учун қимматли материаллар берувчи манба сифатида юқори баҳо беради. Чиндан ҳам унда юқоридаги йўналишлар бўйича анча кенг ва тўлиқ маълумотлар мавжуд.

Абдурауф Фитрат «Девону луғотит турк» асарида мингдан ортиқ сўзнинг изоҳи берилганлигини қайд этади. Айрим адабиётларда асардаги сўзлар миқдори олти мингдан зиёдроқ деб кўрсатилган. «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»да эса саккиз мингдан ортиқ сўзнинг изоҳи берилганлиги кўрсатиб ўтилган (III, 230) Ҳозирча бу масалада аниқ тўхтамга келингани йўқ. Фитрат тадқиқотида «Девону луғотит турк» асарининг ёзилиш санаси ҳам кўрсатиб ўтилган. Шу ўринда мазкур асарнинг ёзилиш санаси хусусидаги айрим қарашларга тўхталиб ўтсак. Баъзи ўқув адабиётларида асарнинг ёзилиш

санаси 1072-1083 йиллар деб қайд этилган бўлса (Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 56), айрим илмий манбаларда 1068 йил (Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б. 16), «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»нинг 3-жилдида 1071-1072 йиллар (230-б.), 5-жилдида эса 1072 йил (77-б.) деб кўрсатилган. Фитрат «Девону луғотит турк» асари хижрий 464-466 йилларда ёзиб тугатилганлигини қайд этади. Буни милодий йил бўйича ҳисобласак, 1072-1074 йилларга тўғри келади. Бу борада Абдурауф Фитратнинг фикри ҳақиқатга яқин.

Фитрат мазкур асарни тадқиқ этиш жараёнида жуда кўплаб илмий ва бадиий асарларни ўрганиб чиқади. Шулар жумласига В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичларнинг илмий тадқиқотларини, «Қутадғу билиг», «Ҳибатул-хақойик», «Муқаддиматул-адаб» каби бадиий ва луғат асарларни айтиш мумкин. Олим шулар асосида «Девону луғотит турк» асаридаги шеърларни изоҳлаган, вазн, қофия, мавзу бўйича таҳлил ва тасниф этган. Фитрат ўзбек халқининг, кенгроқ маънода айтсак, туркий халқларнинг ёзма манбаларини ўрганишда, уларни тарғиб этишда алоҳида ўринга эга. Ундан қолган илмий мерос ҳозир ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини асло йўқотган эмас.

Қошғарийшуносликка муносиб ҳисса қўшганлардан бири, шубҳасиз, Солиҳ Муталлибовдир. У «Девону луғотит турк» ҳақида бир қанча мақолалар, монографиялар ёзди, асарни тўла равишда ўзбек тилига таржима қилди ва нашр этди. С.Муталлибов кўзга кўринган қошғарийшуносларидан бўлиб, бу соҳанинг энг йирик мутахассисларидан биридир. «Девону луғотит турк» асарининг таржимасига берилган изоҳларнинг ўзи алоҳида бир илмий ишдирки, бу кўп вақт ва кенг билимни талаб қилади.

Халқимизнинг бой тарихини ҳар томонлама ўрганиш, унинг тараққиёт босқичларига хос жиҳатларни умумлаштириш муҳим масалалардан ҳисобланади. «Девону луғотит турк» асари ўзбек халқи тарихида муҳим аҳамиятга эга ноёб манбадир.

II. Asosiy qism

I bob. “Devonu lug`otit turk” asaridaagi maqollarning zamон nuqtai nazaridan қиёсий таҳлили

Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri Mahmud Qoshg`ariyning “*Devonu lug`atit turk*” nomli qomusiy asaridir. Bu asar turkiy tillarning o`sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to`la ma`lumot beruvchi qimmatli manbadir. Shu bilan birga turkiy xalqlarning xalq og`zaki ijodi namunalarini aks ettirgan yirik badiiy asardir.

“Devonu lug`otit turk” dagi maqollarni hozirgi davr nuqtai nazaridan 2 turga ajratish mumkin:

I. “Devonu lug`otit turk” da ham, hozirda ham mavjud bo`lgan maqollar

Bu o`z navbatida uchga bo`linadi:

I.1. “*Devonu lug`otit turk*”dagi shaklini ham, mazmunini ham saqlagan maqollar.

1. *Tilkü öz iniga urca uzuz bolur* — тулки ўз уясига қараб ирилласа (улиса, хурса) кўтир бўлади. Бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга қарата айтилади [I, 88].

Bugungi kundagi muqobili: *Tulki o`z iniga qarab irrillasa qo`tir bo`ladi.*

2. *Sartniñ azuқи arig bolca, jol üzä jär* — савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ёйди. Бу мақол айтган сўзининг уддасидан чиқа олмаган, қуруқ мақтанчоқларга нисбатан қўлланилади [I, 97].

Bugungi kundagi muqobili: Савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ёйди.

3. *A:ч нә jэмас, тоқ нә тэмас* — оч нималар емайди, тўқ нималар демайди [I, 108].

4. *Kiши аласі ічтін, jілқі аласі таитін* дейдилар, яъни, одамнинг оласи (бузуқ фикри) ичида; йилқиники тошида, сиртида. Бу мақол дилидаги хиёнатни яшириб, ёқимли муомала қилувчиларга нисбатан қўлланади [I, 117].

Bugungi kundagi muqobili: *Одамнинг оласи ичида, молнинг оласи ташида.*

5. *Бәш әрәңәк түз әрмәс* — беш құл (бармоқ) баробар эмас. Шунга ўхшаш, одамлар ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар [I, 143].

6. *It ісірмас, ат тәпмәс тәмә* - ит қопмайди, от тепмайди дема [I, 188].

7. *Суw ічүрмәсрә сүт бәр* — сув ичирмасга сут ичир. Сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилади [I, 224].

8. *Кәңәшлик билік үзрәшүр, кәңәшсиз билік опрашур* — маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутуди [I, 235].

Bugungi kundagi muqobili: *Маслаҳатли иш тарқамас.*

9. *Күзәкү узун болса әлік күймәс* — косов узун бўлса, құл куймас. Бу мақолда бола чақаси кўп одам фаровон яшаши ҳақида гапирилади [I, 418].

10. *Тәwәj сiлкинсә әшәкка јук чiқар* — туя силкинса, ундан бир эшакнинг юки чиқади. Бу мақол кичик ишни ташлаб, катта ишга киришишга ундаб айтилади [II, 286].

Bugungi kundagi muqobili: *Туя силкинса, ундан бир эшакнинг юки тушади.*

11. *Атасi ачiг алмiла јәсә оғлиниң тишi қамар* — отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар. Бу мақол отаси қилган жиноят, отаси ўлгач, боласига ҳам иснод тегизади деган маънода қўлланади [II, 360].

12. *Барчiн јамәгi барчiнқа, қарiш јамәгi қарiшқа* – ипакликка ипаклик ямоқ муносиб бўлса, юнгга юнг ямоқ лойикдир. Бу мақол ҳар нарса ўзига муносиб бўлиши керак, деган маънода қўлланади [III, 35].

13. *Јилан кәндү әррiсiн билмәс, тәwәj бојнiн әррi тәр* — илон ўзининг эгрилигини билмайди—да, туянинг бўйнини эгри дейди [I, 147].

14. *Сачiр тәудiн қорқмiш куш қiрқ јiл азрi јiгач үзә қонмас* — тузоқдан бир марта кўрққан қуш қирқ йилгача айрилиқ ёғочга кўнмайди [II, 383].

Bugungi kundagi muqobili: *Тузоқдан бир марта кўрққан қуш қирқ йилгача айри ёғочга кўнмас.*

15. *Қанiг қан билә јумас* – qonni qon bilan yuvilmaydi, ya'ni to`polon to`polon bilan bostirilmaydi [III,74].

Bugungi kundagi muqobili: *Qonni qon bilan yuvib bo`lmaydi.*

17. *Тэwэj мүнүб қој ара јашмас* – туя mingan odam qo`y orasiga yashirinmaydi [III,68].

18. Bugungi kundagi muqobili: *Tuya mingan odam qo`y orasiga yashirinmaydi.*

19. *Арслан қаріса, сичған өтін көзәзүр* - arslon qarisa, sichqon inini poylaydi [III, 279].

Bugungi kundagi muqobili: *Arslon qarisa sichqon inini poylaydi.*

21. *Ашич ајур түбүм алтун, қаміч ајур мән қайдаман?* — қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен кайдаман? Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади [I, 86].

I.2. *“Devonu lug`otit turk”dagi mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o`zgargan maqollar*

1. *Ўу јарағ інда, сарп асігінда* - ish vaqtida, kezida o`rnida bajariladi, ammo savdogar faqatgina foyda kutadi (savdogar agar foydasini bilsa, eng seviklisini ham sotadi.) [III, 20].

Bugungi kundagi muqobili: *Temirni qizig`ida bos. Qolgan ishga qor yog`ar.*

2. *Јатнің јазліг тікүсіндә(н) өзнүң қанліг јузруқ јіг* – yotning yog`li ovqatidan o`zingga yaqinlarning mushti (shapalog`i) yaxshi [III, 49].

Bugungi kundagi muqobili: *Uzoqdagi quyruqdan yaqindagi o`pka yaxshi.*

3. *Јазін қатігланса кішін сөwнүр* – yozda tirishgan kishi, qishda sevinadi [III, 174].

Bugungi kundagi muqobili: *Yozgi mehnat, qishki rohat.*

4. *Білішүжэк білмәзүк кішідә(н) јіг* - notanish kishidan tanish shayton yaxshi [III,175].

Bugungi kundagi muqobili: *Dushmaningdan qo`rqma, munofiqdan qo`rq.*

5. *Ағіз јәсә көз ујазур* — оғиз еса, кўз уялур. Бу мақол бировнинг бирор нарсасини еганлар унинг хожатини чиқаришдан тортиниши мумкин эмаслигини кўрсатиш учун айтилади [I, 89].

Bugungi kundagi muqobili: *Yegan og`iz uyalar.*

6. *Ирсак эрга тэгмас, эwāk эwрā тэгmās* — эркакка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди. Чунки шошилиш натижасида (бу ишда) кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган эркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказди—да, ўкиниб қолади... Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади [I, 129].

Bugungi kundagi muqobili: *Shoshgan qiz erga yolchimas.*

7. *Ума кәIсә қут кәIip* — меҳмон келса, қут келар — сенга меҳмон келса, у билан бирга барака, қут, бахт келади. Қўноқни яхши қарши оладилар, малол олмайдилар [I, 118].

Bugungi kundagi muqobili: *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan.*

8. *Отуз узгуч бiplä очүрmās* — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўполонни (фитнани) тўполон (фитна) билан эмас, сулҳ билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади [I, 187].

Bugungi kundagi muqobili: *Қонни қон билан ювиб бўлмас.*

9. *Икки буғра игәшүр отра көкәгүн жанчїлур* — икки эр ҳайвон олишади, орада кўкагун (пашша) янчилади. Бу мақол икки амир уришиб, орада кучсизлар янчилдилар деган маънода ишлатилади [I, 196].

Bugungi kundagi muqobili: *Икки туя олишар, ўртада пашша янчилар.*

I.3. Bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlangan maqollar

1. *Қуш қанатїн, эр атїн* — қуш қаноти билан, эр оти билан [I, 70].

Bugungi kundagi muqobili: *Қуш қаноти билан.*

2. *Эриңәңә элик қарї бөз ўм тикәmās* — бўйдоқ одамга эллик газ бўз ҳам иштонликка етмайди, чунки бегоналар унга ён босмайдилар. Бу мақолни уйланишга ташвиқ қилинаётган йигитга нисбатан айтилади [I, 139].

Bugungi kundagi muqobili: *бўйдоқ одамга эллик газ бўз ҳам иштонликка етмайди.*

3. *Арпасиз ат ашумас, арқасиз алп чэрик сїјумас* — арпасиз от кир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит (баҳодир) жангда енга олмайди. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади [I, 145].

Bugungi kundagi muqobili: *арпасиз от қир ошолмас.*

4. *Азуқлуг аруқ әрмәс* — озиғи бор одам сафарда тез толмайди, чарчамайди [I, 164].

Bugungi kundagi muqobili: *Ozig`lik ot horimas.*

5. *Taшиз ісру өпміш кәрәк* — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўпиши керак. Бу мақол мақсадга эришиш учун киши иш устида юмшок муомалада бўлишига ундаб айтилади [I, 176].

Bugungi kundagi muqobili: *Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан.*

6. *Қуруғ жіғач әгілмәс,*
Қурміш кіріш түгүлмәс.

Қуруқ ёғоч эгилмайди, қуриган кириш (новда) боғланмайди, тугулмайди. Бу мақол бирон нарсани ишлатишда хаддан ошириб юборилгандан кейин у нарса аввалги ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатилади [I, 206].

Bugungi kundagi muqobili: *Қуруқ ёғоч эгилмас.*

7. *Өкүңүчі үміндә артатур* — ўзини мақтовчи, албатта, иштонини булғатади, яъни мақтанчоқ кўпинча гапнинг уддасидан чиқолмай хижолат тортади. Бу мақол ўзини мақтамасликка ундаб қўлланади [I, 211].

Bugungi kundagi muqobili: *Аҳмоқ ўзини мақтар.*

8. *Сінамаса арсіқар, сақінмаса утсуқар* — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг натижаси ҳақида ўйламаса, енгилади (ютқизади). Бу мақол ишда тажрибага суяниш кераклигига, ўйлаб иш қилишга ундаб айтилади [I, 245].

Bugungi kundagi muqobili: *Синамаган отнинг сиртидан ўтма.*

9. *Қуруқ қашуқ ағізқа жарамас,*

Қуруқ сөз қулоққа жақиймас — қуруқ қошиқ оғизга ёқмас, қуруқ сўз қулоққа ёқмас. Бу мақолда бировдан ёрдам сўраш учун унга ҳам бирон фойда кўрсатиш керак, деган маънода қўлланади [I, 364].

Bugungi kundagi muqobili: *Қуруқ қошиқ оғиз йиртар.*

10. *От тўтўнсіз болмас, жігіт жазуқсіз болмас* — олов тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас [I, 380].

Bugungi kundagi muqobili: *Олов тутунсиз бўлмас.*

11. *Эвāk сінāk сүткә түйшүр* — шошқоқ пашша сутга тушади (ва ғарк бўлиб ўлади). Бу мақол ишда шошмасликка ундаб айтилади [II, 21].

Bugungi kundagi muqobili: *Шошган пашша сутга тушар.*

12. *Тайған жүрүрәнни тилкү сәwmäs* — югурик (чопқир) тозини тулки севмайди. Чунки този тулкини олади. Бу мақол замондошлари орасида илмли бўлиб, уларнинг ҳасад ва душманликларига дучор бўлган кишига айтилади [II, 23].

Bugungi kundagi muqobili: *Югурик тозини тулки суймас.*

13. *Југурқанда артуқ азақ күсүлсә үшijүр* — одам оёғини кўрпасидан ортик узатса, оёғи увишади, совуқ қотади. Бу мақолни одам ўз ҳаддидан ошмасликка ундалиб айтилади [II, 158].

Bugungi kundagi muqobili: *Кўрпангга қараб оёқ узат.*

14. *Аш татiғi туз ју эрiн јәмäs* – osh tuz bilan totli, lekin lagan bilan yolg`iz tuzning o`zi yeyilmaydi [III, 38].

Bugungi kundagi muqobili: *Oshning ta`mi tuz bilan.*

15. *Јаш от кўjmäs, јалафар өlmäs* – yosh (ho`l) o`t yonmaydi, xabari qancha og`ir va dahshatli bo`lsa ham elchiga o`lim yo`q [III, 55].

Bugungi kundagi muqobili: *Elchiga o`lim yo`q.*

16. *Табуз таи јарар, таи баиiғ јарар* - xizmat toshni yoradi, ammo tosh boshni yoradi [III, 66].

Bugungi kundagi muqobili: *Qattiq tosh boshni yoradi.*

17. *Ötlүг јiңју јөрдä қалмас* – тешилган дур ерда қолмайди, уни бир оладиган чиқади. Бу мақол канизаклар қизлигича узоқ қолиб кетмайди, унга бир уйланадиган одам топилади деган маънода қўлланади [III, 37].

Bugungi kundagi muqobili: *Тешик мунчоқ ерда қолмас.*

18. *Қутлуғқа қоша јазар* – baxtli odamga davlat qo`sha-qo`sha (ustma-ust) keladi [III, 68].

Bugungi kundagi muqobili: *Berganga qo`sha berar.*

II. “Devonu lug`otit turk” da mavjud bo`lib, hozirda iste`moldan chiqqan maqollar.

1. *Анасї тӘулўк жуwқа жанар, оғлі тәтїк қоша қанар* – onasi hiyla qilib yurqa non yopsa, bolasi ziyraklik qilib qo`sha-qo`sha (ikkita-ikkitadan) og`ziga soladi [III,41].

2. *Јагїн әрсә кәрәл јундакї тәгїр* – dushmaningda bo`lsa ham mol bo`lsin, eng kami dushman otining tezagi tegadi, uni yoqib foydalanasan [III, 51].

3. *Бор болмазїн сїркә болма* – sharob bo`lishdan oldin sirka bo`lma [III, 133].

4. *Сўгўт сөллиңә қазїң қасїңа* – Tol daraxti uchun namlik qancha yaxshi bo`lsa, qayin daraxtiga qattqlik shuncha munosib [III, 148].

5. *Јарїн булганса, әл булганур* – kift suyagiga kulfat yetsa, mamlakatga kulfat yetadi [III, 28].

6. *Таз ат тафарчї болмас* – terisi yo`l-yo`l olacha ot yuk tashiydigan bo`lmaydi. Chunki uning tirnog`i yomondir [III, 163].

7. *Бїр тојїн баши әрїса қамуғ тојїн баши әрїмас* – bir din boshlig`ining boshi og`risa hamma din boshliqlarini boshi og`rimaydi. Bu maqol o`rtoqlari orasida ular yegan narsani yeyishdan tortingan kishilarga nisbatan qo`llaniladi [III,184].

8. *Им билсә әр өлмас* – im bilsa er o`lmas (kishi yashirin belgini bilsa, nohaq o`lmaydi) [I,74].

9. *Күндә ірүк жоқ, бәгдә қїјїк жоқ* дейдилар – quyosh kulchasida darz (teshik) yo`q bo`lganiday, bek va`dasida ham xilofgarchilik qaytish yo`q [I,100].

10. *Јїрақ јәр sawїн арқїи кәлдүрүр* – uzoq shahar (yer) xabarini karvon keltirar [I, 122].

11. *Чақса тўтўнўр, чалса бїлїнўр* — чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшитилса, мақсад билинади [II, 31].

12. *Әл қалдї төрў қалмас* - шаҳар ташланар, расми ташланмас. Бу мақол одам расмга қараб иш қилишига ундаб айтилади. [II, 32].

13. *Tütüwmägінчә түзүlmäs түбірмägінчә ачилмас.* Урушмагунча, қаршилашмагунча, яраш бұлмайди, шамол кўзғолмагунча, ҳаво очилмайди. Бу мақол қаршилашган икки киши орасини келиштириш улфатлаштириш истаган кишига нисбатан қўлланади [II, 75].

14. *Tütүн қонурса, iшlәнүр* — ким тутунни кўзғотса, ўзига тутайди. Бу мақол бирор фитнани кўзғатган кишига ҳам у фитна алами этади, деган мақсадда қўлланади [II, 75].

15. *Әwlik тозғурса көзі јолқа болур* — уй эгаси меҳмонни тўйдирса, меҳмон кўзи кетишга отланиб, йўлда бўлади. Бу мақол зиёфатдан сўнг кетмоқ учун узр сўраган меҳмонга нисбатан қўлланади [II, 205].

16. *Tатсиз түрк болмас, башсиз бөрк болмас.* Форслар бор ерда турклар албатта бор. Бошсиз бөрк бўлмагани каби, турксиз форс бўлмайди. Бош бор ерда бөрк, албатта, бор [II, 306].

17. *Қілич татікса іш јунчір, әр татікса әт тунчір* — қилич зангласа, ботирнинг ҳоли ёмон бўлади. Чунончи, турк эронли ахлоқи билан юрса, гўшти ўзгаради – хидланади. Бу мақолни ботирликка ундалган киши ҳақида ҳар жинснинг ўз жинси билан яшаши ҳақида айтилади [II, 326].

18. *Опрақ јасіқдін тозлуғ ја чіқар* — эски ёй идишидан букланган ёй ҳам чиқади [III, 24].

19. *Кімін біла қаш болса, јашіиn јақмас* (ҳикматли сўз) — қош тоши (у бир оқ, тиниқ тошдир, одамлар уни узукка кўз қилиб тақадилар) кимда бўлса, унга чақмоқ зарар бермайди. Чунки у тошнинг табиати шундай. Ҳаттоки, у тошни бўзга ўраб ўтга ташланса, бўз ҳам, тош ҳам куймайди. Бу синалгандир. Ташна одам оғзига кўйса, ташналикдан қутулади [III, 28].

20. *Қілну білсә, қізіл кәзәр, јарану білсә, јашіл кәзәр* – хотин нозу карашмани билса қизил ранг ипакли кияди, ёқишни билса, кўк ипакли кияди, яъни эр ҳурматига сазовор бўлган кийим кийинади [III, 28].

Мақолларнинг “Devonu lug`otit turk”da mavjud bo`lgan mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o`zgarishining, bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlanishining

yoki asarda mavjud bo`lib, hozirda iste`moldan chiqqishining qator sabablari bo`lib, ularni ilmiy tadqiq etish kelgusidagi ishlarimizdandir.

ИККИНЧИ БОБ

«Девону луғотит турк» асаридаги халқ мақолларининг мавзуй таснифи

Меҳнатсеварлик ва дангасалик

1. *Эрмәгүгә эшик арт болур* — ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ тепасидек кўринади [I, 78].

2. *Тікмәгінча үнмәс, тиләмәгінчә болмас* – экилмагунча – дарахт ўтқазилмагунча, хосил унмайди (бирор мақсад кетидан юриб) исталмагунча, топилмайди, қўлга кирмайди. Бу мақол ишда мақсадга етишиш учун тиришмоқ керак деган маънода қўлланади [II, 28].

3. *Тәвәј силкінсә эшәкка јук чіқар* — туя силкинса, ундан бир эшакнинг юки чиқади. Бу мақол кичик ишни ташлаб, катта ишга киришишга ундаб айтилади [II, 286].

4. *Кічікда қатігланса улгазу сәвнүр* — ёшликда тиришиб ҳаракат қилган одам катта бўлгач севинади [II, 311].

5. *Эрік эрні јазліг, эрмагү боши канліг* – тиришқоқнинг лаби ёғлик, эринчоқнинг боши қонлик, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар, гўшт, ёғлар топади. Шу билан у мой ошайди. Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади. Хафаликдан бошига уради, уни қонатади. Бу матал ялқовликни ташлашга, ғайрат билан ишлашга ундаб айтилади [I, 100].

6. *Эрмәгүгә буліт јук болур* — ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади [I, 156].

7. *Эмгәк әкіндә қалмас* — меҳнат бўш кетмайди [I, 134].

8. *Хан іші болса, қатун іші қалір* — ҳоқоннинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар [I, 388].

9. *Кәтән кордә кәрәгү јүзті* — бунинг маъноси меҳнатни кўриб, қийинчилик тортганидан чодирини орқалади, демакдир [I, 384].

10. *Бөрінің ортақ қузғунің јігач бошінда* — қузғун чия бўрининг овидан фойдаланишда унинг ўртоғи. У ўзининг овлаган нарсасини дарахт устида

ейди. Бу мақол арабларнинг оғилда ётиб, ўртада ўтлайдилар деган мақолларига ўхшайди [I, 412].

11. *Көк көрді кэрагү жазті* — меҳнат ва машаққат кўрди-ю ўтовини орқасига юклаб олди [I, 418].

Ватанпарварлик

1. *Tilkü öz iniga urca uzuz bolur* — тулки ўз уясига қараб ирилласа (улиса, хурса) қўтир бўлади. Бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга қарата айтилади [I, 88].

Дўстлик–ҳамжиҳатлик ва ноиттифоқлик

1. *Қуш қанатін, эр атін* — қуш қаноти билан, эр оти билан [I, 70].

2. *От тэсә азіз кўјмас* — ўт деган билан оғиз куймас. Бу мақол сўзлашдан тортилганларга нисбатан ишлатилади [I, 78].

3. *Азіз јэсә көз ујазур* — оғиз еса, кўз уялур. Бу мақол бировнинг бирор нарсасини еганлар унинг хожатини чиқаришдан тортиниши мумкин эмаслигини кўрсатиш учун айтилади [I, 89].

4. *Ўрі қобса угуш оқлїшур, јазі кәІсә імрәм тэбрәшүр* — фарёд кўтарилса, уруғлар тўпланадилар, душман келса, ҳамма йиғилади. Яъни, фарёд чиқса, унга ёрдам бериш учун уруғлар тўпланадилар; душман келса, ҳамма уни ўлдириш учун отланади. Бу мақол ишларда айғоқлик ва меҳрибонлик, бирдамликка ундаб айтилади [I, 115].

5. *Іңән іңрәсә боту бозлар* — урғочи туя инграса, эркак туя бўзлайди (товуш беради). Бу мақол яқинлар доим бир-бири ҳақида қайғурадилар деган мазмунда қўлланади [I, 142].

6. *Арпасіз ат ашумас, арқасіз алп чэрік сїјумас* — арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит (баҳодир) жангда енга олмайди. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади [I, 145].

7. *Арқасіз эр чэрік сїјумас* — ёрдамсиз қахрамон жанг сафларини синдиrolмайди [I, 148].

8. *Этлі тіріңақлі әзірмәс* — эт тирноқдан айрилмас. Бу мақол яқинларға қарата айтилади, яғни яқин кишилар бир-бирларидан айрилмайдилар, чунончи эт билан тирноқни бир-биридан айириб бұлмагани каби [I, 187].

9. *Қачйш болса қажә көрмәс* — халқда шов-шув құзғалса, хеч ким бир-бирига бокмайди [I, 350].

10. *Қуруқ қашуқ азғізқа жарамас,*

Қуруқ сөз қулоққа жақйшмас — қуруқ қошиқ оғизга ёкмәс, қуруқ сўз қулоққа ёкмәс. Бу мақолда бировдан ёрдам сўраш учун унга хам бирон фойда кўрсатиш керак, деган маънода қўлланади [I, 364].

11. *Нәча жітік бичәк әрсә өз сабйн жанумас* - пичоқ қанча ўткир бўлса хам, ўз сопини йўнмайди. Бу мақол ўз ишини бажаролмай, бошқалар иши ҳақида сўзловчиларға қўлланади [I, 366].

12. *Күзәкү узун болса әлик кўймәс* — косов узун бўлса, қўл куймас. Бу мақолда бола чақаси кўп одам фаровон яшаши ҳақида гапирилади [I, 418].

13. *Отуз узғуч бйрлә очўрмәс* — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўполонни (фитнани) тўполон (фитна) билан эмәс, сулх билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади [I, 187].

Донолик ва нодонлик

1. *Әндик ума әwlікнй агйрлар* — бефаҳм меҳмон уй эгасини хурматлайди [I, 130].

2. *Қут бәлгүсй билік* — бахт белгиси илм ва ақлдир [I, 403].

3. *Булғақ өзгүш болса, қачан билгйң жәтар,*

Јаңшақ тәлім сајраб анй тамғақ қатар.

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб жағ қайишади. Бу мақол ўйлаб сўзлашга ундалиб айтилади [I, 434].

Мардлик ва кўрқоқлик

1. *Алт јәгйда, алчақ јәгйда* — ботир душман билан тўкнашганда, олишганда, ювош — тиришишда синалади [I, 77].

2. *Ал чәрікдә, билгә тирікда* — ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда синалади [I, 369].

Эхтиёткорлик ва тадбиркорлик

1. *Им билсә әр өлмәс* — им билса әр ўлмас (киши яширин белгини билса, нохақ ўлмайди) [I, 74].

2. *Авчї нәчә ал билсә, азїг анча јол билїр* – овчи қанча ов хийлаларини билса, айиқ ҳам шунча қочиш йўлларини билади. Бу мақол икки тажрибали киши тортишиб қолганда сўзланади [I, 94].

3. *А:лін арслон тутар, кўчїн ујуқ тутмас* — хийла билан арслон тутилар, куч билан уюқ тутилмас. Бу мақол куч билан ишни битира олмаганларга алохида тадбир қўллаш керак деган маънода қўлланади [I, 110].

4. *Јурт кичік болса, анут бәдүк ур* — идиш тешиги кичик бўлса, катта - воронка қўй. Бу мақол кичик ишни катта қилиб кўрсатадиган кишига нисбатан қўлланади [I, 119].

5. *Азїн кїшї нәни нән санмас* — бошқа кишининг моли қўлингда бўлса ҳам сеники ҳисобланмайди. Чунки у қайтарилади [I, 124].

6. *Тагїг уқруқїн әгмас, тәңїзнї қажгїқїн бўкмәс* — «Тоғ арқон билан эгилмайди, денгиз қайиқ билан бекилмайди». Бу мақол катта ишни арзимаган сабаб билан тўхтатиб бўлмаслик мазмунида қўлланади [I, 126].

7. *Ізлік болса әр өлдїмәс, ічлік болса ат јағрїмас* – Чорик бўлса, одамнинг оёғи оғримайди, тўқим бўлса, от яғир бўлмайди. Бу мақол иш кетини ўйлашга ундаб қўлланган [I, 129].

8. *Андуз болса, ат өлмәс* — “росан ўти ёнингда бўлса, от йўлда қорин оғриғидан ўлмайди”. Бу мақол сафарга чиқувчиларни пухта ҳозирланишга ундаб айтилган [I, 138].

9. *Азуқлуг аруқ әрмәс* — озиғи бор одам сафарда тез толмайди, чарчамайди [I, 164].

10. *Күмүш күнгә урса алтун азақин кәлір* — кумуш куёшга күнса, олтин үз оёғи билан келади. Бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун пулни аямай сарф қилишга ундаб айтилади [I, 177].

11. *Ташиғ ісру өпміш кәрәк* — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўпиши керак. Бу мақол мақсадга эришиш учун киши иш устида юмшоқ муомалада бўлишига ундаб айтилади [I, 176].

12. *Отуз узгуч біплә өчүрмәс* — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўполонни (фитнани) тўполон (фитна) билан эмас, сулх билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади [I, 187].

13. *Алллар біплә урушма, бәғләр біплә турушма* — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма [I, 192].

14. *Усуқмиша сақіғ қамуз суw көрүнүр*— чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади. Бу мақол «мухтож одам ҳар бир нарсадан ўз хожатини чиқишини ўйлайди», деган мазмунда ишлатилади [I, 199].

15. *Јаліңуқ урулміш қап ол, ағзі јазіліб алқінур* — одам боласи пуфлаб шиширилган меш кабидир; оғзи очилса, ел уни йўқотади, сўндиради [I, 204].

16. *Тулум анутса, қулун болур,*

Тулум унутса, болун болур. — Душманига (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади. Бу мақол ишларда олдиндан ҳозирлик кўриш лозим эканлигига ундаб айтилади. [I, 221].

17. *Түзүн біплә уруш, утун біплә ўстәрмә* — ювош одам билан уриш, чунки сен уни босишинг мумкин, уятсиз, юзсиз одам билан уришма. Чунки у сени шарманда қилади [I, 226].

18. *Кәңашлік білік ўзрәшүр, кәңәшсиз білік опрашур* — маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутади [I, 235].

19. *Сінамаса арсіқар, сақінмаса утсуқар* — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг натижаси ҳақида ўйламаса, енгиледи (ютқизади). Бу мақол

ишда тажрибага суяниш кераклигига, ўйлаб иш қилишга ундаб айтилади [I, 245].

20. *Jaқадақі jalғазалі әлікдәкі ічгінур* — ёқасига тўкилган овқатни ялаш билан овора бўлгач киши қўлидаги коса ва шу каби нарсалардан айрилади. Бу мақол бирон нарсага эҳтиёж тушганда фойдаланиш учун қўлдагини эҳтиёт қилишга ундаб қўлланади [I, 254].

21. *Бір тужін баші агрїса, қамуз тужін баші агрїмас* — бир ғайри дин каттасининг боши оғрїса, ҳаммасининг боши оғримайди. Бу мақол дўстлари мувофиқ топиб истаганлари, еган-ичганлари ҳолда, бирининг буни истамаганлигини англатиш учун қўлланади [I, 272].

22. *Јазіні ашақласа, башіқа чіқар* — душманни кичик ҳисобланса, бошга чиқади, яъни бу билан бошни ҳалок қилади, деган мазмунни англатадилар. Эҳтиёт бўл ва душманни кичик ҳисоблама, демоқчи бўладилар [I, 297].

23. *Бош нәңә ізі болмас* — бўш нарсага эга йўқ, демакдир. Бу мақол билан ўз молини пухта сақлашга ундалади [I, 318].

24. *Аwчі нәча тәф билсә азіг анча јол билір* — овчи қанча ҳийла билса, айиқ ҳам қочиш учун шунча йўл билади [I, 320].

25. *Ол кәчіш ні суw әlmтi* — у кўприкни суw ва сел олиб кетди. Бу мақол бўлар иш бўлгандан кейин уни топиш (тўғрилаш) мумкин эмас, деган маънода қўлланади [I, 350].

26. *Қузуғда суw бар іт бурні тәгмәс* — қудуқда суw бор, аммо ит тегмайди. Бу мақол бир ишни истаб, унга эриша олмайдиган ёки биров қўлида бўлган таомни кўриб суқланувчи, лекин етиша олмайдиганларга қўлланади [I, 356].

27. *Баліқ суwда, көзі таштін* — балиқнинг ўзи суwда, кўзи четда. Бу мақол нарсанинг ичида туриб тушунолмай қолувчиларга нисбатан қўлланади [I, 360].

28. *Јазағ аті чаруқ, кўчі азуқ* — яёв оти чориқ, кучи озиқ, яъни яёв одамнинг оти унинг чориғи ва кучи, қуввати овқатидир. Бу мақол йўлда оёқ

чақаланиб ва кишининг ўзи заифлашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарса кераклиги хақида айтилган [I, 362].

29. *Қајнар өкүз кәчиксиз болмас* —тез оқар катта сув кечиксиз (кўприк-сиз) бўлмайди. Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган кишига тасалли бериш учун қўлланади [I, 371].

30. *Қилну билса қизил қизәр,
Жарану билса јашил кизәр.*

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушодадугулик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар хақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади [I, 375].

31. *Сабанда сандіріш болса, өртүгүндә іртәш болмас.*

Ер хайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак деган маънода қўлланади [I, 382].

32. *Қарға қарісін кім билір,
Киши аласін кім тапар.*

Қарғанинг ёшидан қарисини ким айира олади, кишининг кўнглини ким била олади [I, 401].

33. *Тавғач ханнің турқусі тәлім тәңләмәзіб бичмас* — Хитой хоқонининг ипак газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди. Бу мақол ишни бошида пухта ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши қарата айтилади [I, 402].

34. *Тәгмә кіші өз болмас, јат јағуқ тўз болмас* — ҳар бир киши ўзингдай бўлмайдики, унга сир айтиб ишонсанг, суянсанг, бегона ва яқинлар бир хилда бўлмайди [I, 406].

35. *Нәчә мундуз өрсә әш әзгу, нәчә әгри әрсә јол әзгү* — ёлғизликдан кўра қанча аҳмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда боши оққан томонга кетгандан кўра, қанча әгри, қинғир-қийшиқ бўлса ҳам, йўл яхши. Чунки (йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди) йўл орқалигина мақсадга етилади [I, 427].

36. *Тоқум жүзүб қудруқта бичәк сіма* — мол терисини шилиб олингач, думида пичокни синдирма [I, 438].

Вафодорлик ва хиёнаткорлик

1. *Көк тәмјүр кәрү турмас* — күк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди [I, 442].

2. *Қул жағи йт бөри* — қул душман, у қўлидан келса эгасининг молидан олиб, фурсат топиб қочишнинг пайига тушади. Ит ҳам хонадон учун бўридир. Чунки у ейдиган нарса топса, ундан ўзини тия олмайди. Бу мақол қулнинг хўжайинига кам вафо қилишини билдириш учун сўзланади [I, 324].

3. *Көк кірсүн, қизіл чіқсун* дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу күк кирсин, қизил чиксин, яъни қонга беланиб чиксин. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демақдир. Чунки улар темирни хўрмат қиладилар [I, 342].

Одоб ва тарбия

1. *Улуқ жағірі оғулқа калір* — от курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади. Чунки пай томирлари у ерга тўпланганлиги учун тез тузалмайди [I, 98].

2. *Эрдам баші тил* — одобнинг боши тил. Ширин тилли бўлган киши юқори мартаба топади [I, 131].

3. *Йтқа увут атса улдаң јэмас* — «итга уят келса, орият қилса, почта ташласанг ҳам, емайди. Бу мақолни зарур ўринларда ёмон бир ишдан уялиб, ўзини тортувчиларга қўлланади [I, 138].

4. *Оғлақ јіліксіз, оғлан біліксіз* — «эчки боласида илик йўқ, ёш болада ақл йўқ» [I, 141].

5. *Қуруғ јіғач эгілмәс,*

Қурмийи кіриш тўгүлмәс.

Қуруқ ёғоч эгилмайди, қуриган кириш (новда) боғланмайди, тугулмайди. Бу мақол бирон нарсани ишлатишда ҳаддан ошириб юборилгандан кейин у нарса аввалги ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатилади [I, 206].

6. *Улуғни улуғласа, қут болур* — одам қарияларнинг ёшини ҳурматласа, бахтли бўлади [I, 297].

7. *Эрдәм баши тил* — адаб ва фазилатнинг боши тил. Бу ерда тил яхши сўз демакдир [I, 323].

8. *Кәриш жағирі оғулқа қалір* — от кифтининг яғири ўғлига мерос қолади, чунки кифт бўғинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердаги яғир тезда тузалмайди. Бу билан [ундай] яғирдан сақланишга буюрилади [I, 350].

9. *Қадаш тәмиш қојмадуқ,*

Қазін тәмиш қојмиш.

Қариндошларга оға-ини келди дейилса, унга эътибор берилмади. Қайин она (ота) келди дейилган эди, дарров унга қаради. Бу мақолни қайин она ва қайин оталарни ҳурмат қилишга қарата куёвларга ишлатилади [I, 383].

10. *Қул sawi қалмас,*

Қағіл бағі јазілмас.

Кексалар сўзи, насихати бекор кетмайди, толнинг хўл новдасининг боғи ёзилмайди [I, 387].

11. *Қалін қулан чуфғасіз болмас* — моллар подаси йўлбошчисиз бўлмайди. Бу мақол улуғ ишда бошқаларга эргашиш ва итоат қилишга буюрилган кишиларга нисбатан айтилади [I, 400].

12. *Тілін тәргігә тәгір* — ширин, ёқимли сўз билан киши дастурхонга етишади. Бу мақол киши ўз фазилатини тили орқали билдириши керак, деган арабча мақолга ўхшайди [I, 404].

13. *өІдәчі сичған муш ташақі қашір* — ўладиган сичқон мушук ташоғини қашийди. Ўлими бир нарсага боғлиқ бўлган киши ўша нарса атрофига ўзини уриши каби ҳолларда айтилади [I, 411].

14. *Јахшақ үзә от болмас,*

Јақрақ билә унут болмас.

Тоғлар чўққисидаги тошлоқларда ўт бўлмайди. Шунингдек, калларда уят бўлмайди [I, 435].

15. *Қалін қаз қулавуз суз болмас* — ғоз тўдалари йўлбошчисиз учмайди. Бу мақол ҳамма ишда ўзидан кўра йўл биладиганроқ кишига бўйсунушга ундаб айтилган [I, 449].

16. *Булдачи бузағу өкүз ара бәлгүлүк* — хўкиз бўлади деб гумон қилинган бузоқ, хўкизлар орасида ёшлигидаёқ маълум бўлиб қолади. Яхшилик умид қилинадиган ёш, зийрак, ботир йигитларга айтилади [I, 480].

17.

Қадр ва қиммат

1. *Өкүз азақи болгінча, бузағу баши болса јік* — хўкизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ. Бу мақол «Мустақиллик бўйсунушдан яхши» деган маънода қўлланади [I, 91].

2. *Көб сүкүтгә қуш қонар,
Көрклүк кішигә сөз кәлір.*

Шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади [I, 310].

3. *Јігач үчіна јәл тәгір,
Көрклік кішигә сөз кәлір.*

Дарахт учига шамол тегади, юмшоқ одамга сўз етади. Шунинг учун у ўзини эҳтиёт қилиши керак дейилади [I, 310].

Кіздәгі кіз јінар — мушк қутичаси сандиқда сақланиб қолади. Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка ўхшатилган вақтда қўлланади [I, 316].

3. *Кім кўр болса, кўвәз болур* — довурак одам мағрур бўлади [I, 314].

4. *Бар бақір жоқ алтун* — бор мис (қадрсиз), йўқ олтин (қадрли). Қўлда бор бўлган нарса мисдек қадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек қадрли. Бу мақол яқинлар орасида хўрланиб юрган киши, кейин йўқлигида қадрли билиниши маъносида қўлланади [I, 342].

5. *Эвдәги бузагу өкүз болмас* — уйда ўсган бузоқ хеч вақт хўкиз бўлмайди. Бу мақол ёшлигидан таниш бўлган йигит мартаба топиб кўтарилса ҳам, ёшлигида кўриб юрган уруқ-аймоқлари орасида кичик кўринишига ишлатилади [I, 417].

Меҳмондўстлик

1. *Ануқ отру тутса, жоққа санмас* — меҳмонга бор таом тақдим қилинган, кўрмадим демайди. Бу мақол уй эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши зарурлигига ишорат қилиб айтилади [I, 98].

Яхшилик ва ёмонлик

1. *Бёш эрәңәк түз әрмәс* — беш қўл (бармоқ) баробар эмас. Шунга ўхшаш, одамлар ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар [I, 143].

2. *Јилан кәндү әрpicin билмәс, тәwaj бојнiн әрpi тәр* — илон ўзининг эгрилигини билмайди—да, туянинг бўйнини эгри дейди [I, 147].

3. *Алп әрiг јawpитма, iқiлач арқасiн јaғpитма* — ботирларни ранжитма ва холсизлантирма, учқур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади [I, 157].

4. *It iсipмас, ат тәпмәс тәмә* - ит қопмайди, от тепмайди дема [I, 188].

5. *Суw ичүрмәсрә сүт бәр* — сув ичирмасга сут ичир. Сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилади [I, 224].

6. *Қуш јawузi сaғiзган,*

Јiгач јawузi азган,

Јәр јawузi қазган,

Будун јawузi барсаган.

Қушнинг энг ярамаси, ёвузи зағизғон, дарахтнинг энг ярамаси азғон дарахти, бу шундай дарахтки, унинг оқ ва сариқ гули, зиракка ўхшаб осилиб турадиган қизил меваси бўлади. Бизда бу дарахтни токзорларнинг этагига экилади. Чунки у ўтинликка ярамайди, ёқилганда оловда парчаланиб сачрайди, уйдаги кийим ва бошқа нарсаларни куйдиради. Ерларнинг ярамаси ўнқир-

чўнқир ер. Чунки ўтов қуришга ҳам, экин экишга ҳам ярамайди. Одамнинг ярамаси Барсағонда турувчилардир, чунки улар ёмон қилиқли, бахил кишилардир [I, 412].

7. *Тўзўн бiрлā урiш;*

Утун бiрлā тэришмā.

Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгилиши мумкин, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади [I, 392].

Тўғрилиқ, ростгўйлик ва мунофиқлик

1. *Кўндā ирўк жоқ, бэғдā қijiқ жоқ* дейдилар. Яъни қуёш кулчасида дарз (тешик) йўқ бўлганидай, бек ваъдасида ҳам хилофгарчилик, қайтиш йўқ. Бу мақол бекларни ўз ваъдаларига хилоф қилмасликка ундаш мақсадида қўлланади [I, 100].

2. *Irlir тугруғi аз болур* — касалнинг васият қилиши унинг учун яхшилик келтиради. Бу мақолни касалнинг васият қилишига ишорат қилиб, унинг олдида айтилади [I, 108].

3. *Kiшi аласi iчтiн, jiлқi аласi таштiн* дейдилар, яъни, одамнинг олasi (бузук фикри) ичида; йилқиники тошида, сиртида. Бу мақол дилидаги хиёнатни яшириб, ёқимли муомала қилувчиларга нисбатан қўлланади [I, 117].

4. *Бўтўн ўмлўк қанча қолса олтурур* — бутун иштонлик (иштони бутун) қандай хоҳласа, шундай ўтираверади. Бу мақол гуноҳсиз одам, ҳеч қандай тухмат билан қораланмайди, деган мазмунда қўлланади [I, 229].

5. *Соқақ бiчар, сақал охшар* — яширинча энкак кесадию, соқолни ўйнайди. Бу мақол кишини алдаш учун бузук мақсадини яшириб, ширин сўзловчилар ҳақида айтилади [I, 279].

6. *Алiм кэч қалса, азақланур* — олинадиган нарса қарздорда узоқ вақт қолса, оёқ чиқаради, яъни қарз берган одам қарзини ундириш учун унинг кетидан юради [I, 288].

Қаноат, сабр-чидам ва сабрсизлик

1. *А:ч нә жәмас, тоқ нә тәмас* — оч нималар емайди, тўқ нималар демайди [I, 108].

2. *Ирсақ эрга тәгмас, әwäk әwrä тәгmäs* — эркакка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди. Чунки шошилиш натижасида (бу ишда) кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган эркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказди—да, ўкиниб қолади... Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади [I, 129].

3. *Ач iwäk тоқ töläk* — оч таомни кўрганда шошилиб қолади, лекин таом тўқнинг парвосига ҳам келмайди [I, 368].

4. *Јазідақі сүwlin әзәрgäli,*

әwdägi тақагу ічгінма.

Қирғовул овига чиқсанг, уйдаги товукни унутма. Бу мақол йўқ нарсага ишониб, қўлидагилардан айрилиб, қуруқ қолувчиларга нисбатан айтилади [I, 418].

5. *Әшjäk ажур башім болса,*

Сундуріда суw ічкаjмән.

Эшак айтади: бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман. Бу мақол мақсадга эришиш учун узун умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади [I, 454].

6. *Köl үргүнчә көз үрсә jәg* – кўлни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши. Бу мақол кичик ишни ташлаб катта ишга уринувчиларга айтилган [I, 324].

Соғлик ва саломатлик

1. *Tirig әсан болса тан өкүш көрүр* (масал) — одам эсон (соғ) бўлса, кизик нарсаларни кўп кўради [I, 93].

2. *Әсәндә әwäk жоқ* — соғлиқда шошилиш йўқ. Бу ибора ишлаганда шошилмаслик, ҳовлиқмаслик кераклигини билдириш учун қўлланади [I, 106].

3. *Азуқлуғ аруқ әрмәс* — озиғи бор одам сафарда тез толмайди, чарчамайди [I, 164].

4. *Әміклік урағут көсакчі болур* — эмизикли хотин иштаҳали бұлады. Шунинг учун унга истаганини берилады [I, 168-169].

5. *Ачїгліг әр шәбүк қарїмас* – маишатлик одам тез қаримайди [I, 163].

Мақтанчоқлик ва камтарлик

1. *Ашїч ајур түбүм алтун, қамїч ајур мән қаждаман?* — қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен кайдаман? Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилады [I, 86].

2. *Сартнїң азуқї арїг болса, јол үзә јәр* — савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ейди. Бу мақол айтган сўзининг уддасидан чиқа олмаган, куруқ мақтанчоқларга нисбатан қўлланилады [I, 97].

3. *Өкүңүчї үміндә артатур* — ўзини мақтовчи, албатта, иштонини булғатади, яъни мақтанчоқ кўпинча гапнинг уддасидан чиқолмай хижолат тортади. Бу мақол ўзини мақтамасликка ундаб қўлланади [I, 211].

4. *Қарға қазға өткүнсә бутї сїнур* — қарға кучда, учишда ўзини ғозга ўхшатса, бутти синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилады [I, 255].

5. *Қонақ баши сәзрәкі јіг* — тарик бошининг камдон бўлиши кўпдон, сердон бўлишидан фойдалироқдир. Чунки кам дон бўлса, дон тўла ва йирик бўлады, агар сердон бошоқ бўлса, донлари майда ва кичик бўлады. Бу мақол қийинчилик ва заҳматни кам тортиб, мақсадга етишни хоҳловчиларга қўлланади [I, 365].

6. *Тәшүк суwда бәлгүрәр* — дабба шиши сув кечганда билинади. Бу мақол бирор иш қилишда мақтанувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади, деган мазмунда қўлланади [I, 368].

7. *Ат тәгүзлүгі ај болмас* — отнинг оқлиги ойдан тиндирмайди, ойнинг ўрнини босмайди [I, 465].

8. *Сундїлач йишї әрмәс өртүгүн тәпмәк* — хирмон янчмоқ саъванинг иши эмас. Бу мақол кучсиз бўла туриб, катта ишга интилувчи, лекин бажара олмовчиларга нисбатан қўлланади [I, 479].

Инсоф ва адолат, зулм ва адолатсизлик

1. *Ортақ әрдән артуқ алмас* — ўртоқ ўртоғидан (тақсимда ҳиссани) кўп олмайди. Бу мақол инсофга чақириш мақсадида қўлланади [I, 125].

2. *Қаз қопса, өрдәк көлиг игәнүр* – «ғоз қўзғалса, ўрдак кўлни эгаллайди». Бу мақол халқ орасидан бирор катта киши кетгандан кейин унинг ўрнига ундан тубан бир кишининг кўтарилишини эслатиш учун қўлланади [I, 129].

3. *Иккі бугра игәшүр отра көкәгүн жанчїлур* — икки эр хайвон олишади, орада кўкагун (пашша) янчилади. Бу мақол икки амир уришиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади [I, 196].

4. *Қолдачїқа миң жағақ.*

Барча билә ајруқ тајақ.

5. Тиланчига минг ёнғоқ, буларнинг устига яна суянадиган ҳасса ҳам бериш менга лозимдир [I, 394].

Сахийлик ва бахиллик

1. *Өд кәчәр киши тојмас, јалїнуқ оглі мәнү қалмас* — замон ўтар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас [I, 79].

2. *Атан јүкї аш болса, ачқа аз көрүнүр* - атан (ахта қилинган туя) нинг юки озиқ-овқат бўлса ҳам, оч одамга оз кўринади [I, 105].

3. *Қагун қарма болса, изисї иккі әлигін тәгир* – қовун талон бўлса, эгаси икки қўли билан тортади. Бу мақол киши ўз молига ҳаддан ортиқ ҳирс қўяди, мазмунида қўлланади [I, 388].

4. *Нәгін тутар бәкләјү өзи јәмәс,*

Саранлиқин жіглају алтун жіғар.

5. Одамлар табиати ҳақида айтади: ўзи емай молини бахиллик қилиб қаттиқ тутади. Бахиллик билан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб, охири бошқаларга ташлаб кетади [I, 462].

6. Қіз кіші sawī жоріғлі болмас – бахил одамнинг овозаси чикмайди, шуҳратланмайди. Бу мақол одамларни яхши ном чиқариш сахий бўлиш учун ундаб айтилади.

Бахт ва бахтсизлик

1. *Қутсуз қузуғқа кірсә, қум жағар* — бахтсиз қудуққа кирса қум ёғар. Суви қурийди [I, 426].

2. *Қулақ эшитсә көңіл билір,*

Көз көрсә үзик кәлір.

Қулоқ сўзни эшитса, кўнгил билади; аммо кўз севиклисини кўрса, шавк кўзғалади [I, 219].

Мувофиқлик, тенглик

1. *Эркәч эти эм болур, эчкү эти јәл болур* — така гўшти даво бўлади, урғочи эчки эти ел бўлади. Яъни: така гўшти даво бўлади, эчки эти қоринни дам қилади [I, 121].

2. *Қірқ јілқа тәгін бај чіғаж тўзләнүр* — қирқ йилгача бой билан камбағал тенглашади, яъни вақт ўзгариши билан ёки ўлим билан шундай бўлади [I, 333].

3. *Кўңа бақса, көз қамар* — кунга боқса, кўз қамашади [I, 327].

4. *Сөкүт сүліңа қазің қасіңа* — тол дарахтадаги хўллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибдир. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши тўғрисида қўлланади. [I, 338].

5. *Ўт чақірі атқа тәгир,*

Ат чақірі ўтқа тәгмас.

Чағир кўзли ит отга тенглашади, ammo чағир кўзли от итга тенглаша олмайди, чунки бу хил отнинг кўзи хира бўлади. Бу хил отдан четланмоққа буюрадилар [I, 344].

6. *Тэзак қарда јатмас,*

Эзгү әсіз қатмас.

Тезак ўзининг иссиқлигидан қорда ётмас, (қорни эритиб юборади), (щунга ўхшаш) ёмон яхши билан қотишмайди, аралашмайди [I, 368].

7. *Јэр басруқі тағ,*

Бузун басруқі бэғ .

Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқниинг оғирлиги беклар билан. Бу мақол ер тоғ билан тинч туради-ю, халқ беклар билан тинч туради, чунки улар йўлга соладилар, деган маънода қўлланади [I, 433].

8. *Қіз бірлә кўрәшмә, қісрақ бірлә јарішма* — қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма, у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устингдан ғалаба қилади (сени енгади). Бу мақол Хоқония қизларидан бири Султон Масъуднинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан кейин хоқонийларда юзага келгандир [I, 439].

Табиий ва қонуний ҳодисалар

1. *Јірақ јэр sawін арқіш кәлд ү рур* — Узок шаҳар (ер) хабарини карвон келтирар [I, 122].

2. *Әріңәңә әлік қарі бөз ўм тикәмәс* — бўйдоқ одамга эллик газ бўз ҳам иштонликка етмайди, чунки бегоналар унга ён босмайдилар. Бу мақолни уйланишга ташвиқ қилинаётган йигитга нисбатан айтилади [I, 139].

3. *Қіш қонуқі от* — қишнинг зиёфати оловдир, ўтдир [I, 320].

4. Татсіз тюрк болмас, башсіз бөрк болмас - бошсиз бўрк бўлмаганидек, тотсіз турк бўлмайди. I, 333-б.

5. *Қош қіліч қінқа сізмас* — кўш қилич бир қинга сиғмайди. Бу мақол бир иш учун интилган икки киши, бир қизга совчи юборган икки одам ҳақида ҳам сўзланади [I, 340].

6. *От тўтўнсиз болмас, жігіт жазуқсиз болмас* — олов тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас [I, 380].

7. Алімчї арслан, бәрімчї сїчган — олувчи арслон, берувчи сичқон. I, 387-б.

8. Алімчї – арслан, бәрімчї – сїчган – қарз берувчи – арслон, қарз олувчи – сичқон (қарз берувчи(пулдор) хужум қилишда гуё арслон, қарздор эса кўрқув, ваҳима босганидан сичқон кабидир)

9. *Субузганда эв болмас,*

Тубурганда ав болмас

Тириклар учун эски гўрларда уй бўлмайди. Шунингдек, қуруқ тупроқли ерда ов бўлмайди. Ов сувли кўкатли жойларда бўлади [I, 472].

10. *Умајқа табінса огул болур* — кимки бунга хизмат қилса, у ўғил кўради, демақдир. Хотинлар яхшилик кутадилар [I, 144].

11. *Ус ўшкўрсә өлүр* — бургут қуш бировниинг бетига қараб сайраса, ўшқирса, ўлимнинг аломати деб ҳисоблайдилар [I, 232].

12. *ТўнIә булїт өртәнсә,*

Эwlүк урї кәldірмїшчә болур.

Таңда булїт өртәнсә,

Эвгә јағї кїрмїшчә болур.

Кечқурун булут қизарса, хотини ўғил тукқандек, эрталаб булут қизарса, душман уйга киргандек бўлади. Сўнггисини яхши ҳисобламайдилар [I, 252].

13. Тај ататса, ат тїнур,

Огул эрәзсә ата тїнур.

Той улғайса от тинади (яъни от минишдан қутқарилади), ўғил ўсса ота тинади (яъни бола топган ҳосил отани тиндиради).

Өнәкәј ірпәldі йи – ишнинг тузалиши қасд қилинди, лекин бузилиб қолди [I, 246].

Adabiyotlar:

I. Siyosiy adabiyotlar

1. Karimov I. Buyuk kelajak sari. - Toshkent, «O`zbekiston», 1990.
2. Barkamol avlod orzusi. To`ldirilgan ikkinchi nashr. - Toshkent, O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000.
3. Inson baxt uchun tug`iladi. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning hikmatli so`zlaridan. - Toshkent, Sharq, 2001.
4. Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. - Toshkent, Yangi asr avlodi, 2001.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1. Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1986. -216 б.
2. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент, 1999.
3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
4. Аникин В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. -Москва: Советская энциклопедия, 1966.
5. Бартольд В.В. Киргизы (исторический очерк). - Фрунзе, 1943.
6. Баскаков Н.А. Тюркский языки. –М.: Наука, 1960.
7. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. -286 б.
8. Даль В.И. Пословицы русского народа. –Москва, 1957. -518 с.
9. Древнетюркский словарь. –Ленинград: Наука, 1969.
10. Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология сторотюркских памятников XI-XIV вв. -Ташкент: Ёзувчи, 1991.

11. Дадабоев Ҳ., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили тарихи. - Тошкент: Фан, 2007.
12. Жузе П.К. Диван лугат ат-турк // Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета. т. I. -Баку, 1926; т. II. - Баку, 1928.
13. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. –Москва: 1966. - 536 с.
14. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Самарқанд: СамДУ, 2002. - 23 б.
15. Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1964.
16. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Нега шундай деймиз. –Тошкент, 1988. -352 б.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. / А.Мадвалиев таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006- 2008.
18. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
19. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Тошкент: Университет, 2000.
20. Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. –Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т. III. 1963. – 468 б.
21. Пинхасов Я.Д. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. – Тошкент, 1957. -27 б.
22. Соатов Б.А. Мақолларнинг матал ва топишмоқларга муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 1987. -№ 5. –Б. 38-40.
23. Содиқова М. Қискача ўзбекча-русча мақол-маталлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -96 б.

24. Тилавов Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок. – Душанбе: Ирфон, 1967.
25. Маллаев Н. Эски ўзбек адабий тили. // Илмий асарлар, V китоб, Ўзбек адабиёти. –Тошкент: 1962. –Б. 74-80.
26. Маллаев Н. Энг қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари. // Тил ва адабиёт масалалари, XIX том. –Тошкент: 1961. –Б. 69-81.
27. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Матны и исследования. -М-Л.: 1951. -305 стр.
28. Муталибов С. ”Девону луғотит турк”нинг ўзбек тилига муносабати масаласи // Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960.
29. Муталибов С. Морфология ва лексика тарихидан очерк. - Тошкент: Фан, 1950.
30. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
31. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
32. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
33. Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. V жилдли. - Тошкент: Маънавият, 2006. -IV жилд. –Б. 11-88.
34. Ўзбек халқ мақоллари. 1-жилд. А- О. –Тошкент: Фан, 1987. -368 б.
35. Рибникова М.А. Русские пословицы и поговорки. – Москва: АНССР, 1961.
36. Имомов К. Мақоллар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. –Тошкент: 1980.
37. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. -528 б.
38. Карриев Б.М. Туркменские пословицы и поговорки. –Ашхабад, 1961.

39. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. -232

б.